

УДК 338.431.2

В. І. Куценко,

д. е. н., професор, РВПС України НАН України

ДЕПРЕСИВНІСТЬ СІЛЬСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ: ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

"В усіх справах людських сталість є найвищим виявом сили"

Бальзак

Розкривається сутність депресивності сільської території, причини її виникнення, основні ознаки, дана оцінка сучасного соціально-економічного розвитку цих територій, обґрунтовані шляхи подолання цього негативного явища.

The essence of depressed rural territory, reason of its origin opens up, basic signs and the estimation of modern socio-economic development of these territories, обґрунтовані ways of overcoming this negative phenomenon, is given.

Ключові слова: депресивність, сільська територія, соціальний розвиток.

Key words: depressed, rural territory, social development.

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ

За останні два десятиліття в сільській місцевості відбувається глибокий спад показників соціально-економічного розвитку, знизився життєвий рівень населення. І це тоді, коли село володіє значним ресурсним потенціалом. Проте ще недостатня кількість заходів здійснюються в Україні щодо його використання. У сільській місцевості ще мало тих, кого останнім часом працевлаштовано із числа безробітних або ж направлено на професійне навчання, хоча в сільській місцевості ця проблема залишається надзвичайно гострою. Адже саме на сільському ринку праці має місце незбалансованість пропозиції та попиту. Моногалузева економіка, низька, економічно та соціально несправедлива громадська оцінка сільськогосподарської праці не забезпечує сільському населенню соціально прийнятний рівень доходів. Заробітна плата в сільському господарстві є однією з найнижчих.

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Тож не дивно, що дослідженням депресивних територій займається багато науковців. Серед них М. Кондрат'єв, О. Чаянов, А. Бурзін, Х. Зінгер, Т. Григор'єва, Г. Єфремова, Т. Храмцова, І. Буздолова, О. Безпахатний, І. Хіцков, М. Барановський, К. Васківська, І. Сембай, І. Прокопа, А. Лісовий, А. Новикова та інші.

Проте, в опублікованих працях ще недостатня увага приділена проблемі подолання депресивності в сільській місцевості, що є важливою умовою сталого розвитку не лише сільського господарства, а й соціальної сфери, інфраструктури сільських територій.

Тому метою нашої роботи є пошук механізмів, використання яких сприяло б подоланню депресивності на селі.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Як відзначається у розпорядженні Кабінету Міністрів України (13 січня 2010 р.) "Про схвалення

Концепції Закону України "Про території перспективного розвитку", останнім часом економічне життя в країні зосереджується у 8—10 конкурентоспроможних містах з розвинутою виробничою та соціальною інфраструктурою. Водночас найбільш вразливими залишаються депресивні території, тобто такі, що мають однорідну структуру економіки та в результаті гострої кризи опинились у стані економічного занепаду. Проте до цього часу відсутні не лише чіткі, науково обґрунтовані шляхи подолання депресії, а й тлумачення стосовно визначення самої дефініції "депресивна територія". Нині депресивними є такі території, що характеризуються:

— більш низьким, ніж у середньому по країні, рівнем соціального та економічного розвитку, але в минулому вони характеризувались стабільним розвитком, а з окремих показників навіть займали домінуюче положення;

— зниженням рівня кваліфікації кадрів;
— скороченням інвестиційного попиту;
— виснаженням ресурсної бази;
— низьким рівнем добробуту населення;
— переходом виробничо-ресурсної бази у фазу стійкого спаду, виключенням можливостей виникнення нових стимулів розвитку тощо.

Сільські депресивні території характеризуються, перш за все, значним економічним спадом основних галузей економіки. Як наслідок цього всі ці території характеризуються:

— низьким рівнем життя населення;
— високим рівнем безробіття;
— суттєвим відставанням від інших територій за рівнем соціально-економічного розвитку;
— слабкою інфраструктурною (як виробничою, так і соціальною) забезпеченістю тощо.

Для депресивних сільських територій характерним є перекид у бік сільського господарства, де більше всього зосереджено проблем. Зрозуміло, що сільське господарство — це не лише виробництво, але і спосіб

життя. Тут, як ні в якій іншій сфері, виробництво і побут людей тісно пов'язані. А перехід на ринкові відносини надзвичайно загострив соціальні проблеми, що характеризують рівень життя населення і ступінь депресивності. Жителі, що проживають на території сільських депресивних територій, як свідчать результати наших досліджень, мають найнижчий рівень добробуту населення (зокрема, за доходами, середньомісячною зарплатою, пенсією тощо). Виникнення депресивних територій науковці пояснюють об'єктивним наслідком циклічного характеру економічного розвитку (*depressio* — подавлення). У загальному вигляді депресивність як економічне явище пов'язано з теорією довгих хвиль М.Д. Кондрат'єва, згідно з якою в економічному розвитку можна виділити декілька циклів, що закономірно змінюють один одного (ріст, стагнація, депресія).

В Україні, зокрема сільська місцевість, характеризується кумулятивним процесом, при якому падіння попиту (інвестиційного чи споживацького) зумовлює зниження виробництва, веде до зменшення ресурсів, що, в свою чергу, підтримує попит на низькому рівні.

Сьогодні вкрай важливим є прийняття заходів, направлених на вихід територій із депресивного стану. Вони мають містити:

- обґрунтованість вибору об'єкта допомоги;
- селективність політики державної підтримки територій;
- агресивність і локалізацію допомоги;
- легітимність і контрольованість цього процесу.

Всі ці заходи мають бути направлені на поліпшення соціального забезпечення жителів сільських депресивних територій.

Соціальний розвиток села за останні роки зазнав значної руйнації, що, з одного боку, є важливим чинником депресії сільських територій, а з іншого — її наслідком. Головними причинами занепаду сільської соціальної сфери, на наш погляд, є:

- передача соціальної інфраструктури на місцевий рівень і фінансова неспроможність сільськогосподарських товаровиробників утримувати її;
- відсутність адекватної ринку багатоканальної системи функціонування соціальної сфери;
- недосконалість системної науково-методичної та нормативної бази, що вирішує проблему комплексного розвитку інфраструктури сільських територій;
- відсутність комплексного підходу щодо соціального розвитку села з урахуванням особливостей сільської місцевості та сільського розселення.

У депресивних регіонах наростають депопуляційні процеси, високою залишається міграція сільського населення у міста, збільшується кількість сіл, у яких відсутні постійні мешканці. Відбувається обезлюднення сільських територій, що, в свою чергу, зумовлює виведення земель із сільськогосподарського обороту.

Цьому сприяє і руйнація соціальної сфери. Хоча

середній розмір житлової площі у розрахунку на одну особу у цих регіонах більший, ніж у містах, якість сільського житла є значно гірша, ніж міського. Якщо у 2008 р. у містах кількість домогосподарств, які мали житло, побудоване ще в 40-х роках минулого століття і раніш, становила 8,1%, то у сільській місцевості — 13,9%. В останній (тобто в сільській місцевості) рівень благоустрою житла значно нижчий, ніж у міських поселеннях. Тож не дивно, що серед селян нині дуже незадоволені своїми житловими умовами 5,6%, незадоволені — 19,0%, не дуже задоволені — 40,6%. Це й не дивно, адже досить низьким продовжує залишатись рівень благоустрою сільського житла. Вкрай низьким є рівень забезпеченості центральним опаленням, який складає 0,9%, каналізацією — 18,7, ванною або душем — 15,4%, а також якісною питною водою сільського населення. З мережі водопостачання у сільській місцевості користується всього лише 17,7% домогосподарств, доставлену воду водовозом п'ють 2,7% жителів домогосподарств.

Через економічну й територіальну доступність закладів освіти рівень освіти сільських жителів є значно нижчим, ніж міських (табл. 1).

Низький освітній рівень селян є причиною низької їх продуктивності, неефективного виробництва в цілому, що є ознакою депресивності.

У сільській місцевості знижується доступність первинної медичної допомоги, яку селянам надають здебільшого у фельдшерсько-акушерських пунктах. Поліпшення медичного обслуговування селян тісно пов'язано з сімейною медициною, яка в Україні почала активно розвиватись після прийняття Постанови Кабміну "Про комплексні заходи щодо впровадження сімейної медицини в охорону здоров'я" (2000 р.). Нині в Україні функціонує 4356 закладів сімейної медицини, у тому числі 3746 — у сільській місцевості. Найбільше зростання цих медичних закладів спостерігається у Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Луганській, Черкаській та Чернігівській областях. Охоплення медичним обслуговуванням вищезазначеними закладами складає в цілому по Україні 35,7%, а в Закарпатській області — понад 80%. У закладах сімейної медицини працює 10,3 тис. лікарів, у тому числі у сільській місцевості — 6,8 тис. Навантаження на одного лікаря складає 1606 осіб. Щоправда, в Кіровоградській області цей показник досягає 2327 осіб, у Херсонській — 2018 осіб, Рівненській — 2219. У сфері сімейної медицини сільських жителів обслуговує понад 9 тис. середнього медичного персоналу. Водночас в Україні останнім часом спостерігається тенденція зменшення поповнення штатів лікарями сімейної медицини (табл. 2). А це негативно позначається на укомплектованості закладів сімейної медицини лікарськими кадрами і, безперечно, на якості обслуговування жителів села.

За останні два десятиліття значних змін зазнала система професійно-технічної освіти (ПТО). Майже вдвічі зменшилась кількість професій, яких навчають у системі ПТО. Зменшився і контингент учнів. Водночас слід зазначити, що останнім часом здійснюється підготовка за інтегрованими (укруп-

Таблиця 1. Рівень освіти жителів міст і сіл, %

Показник	Міські поселення		Сільська місцевість	
	2007	2008	2007	2008
Частка населення у віці 22 роки і більше, яке має повну вищу освіту	25,2	26,6	8,2	8,2
Частка населення, яке має базову вищу освіту	1,4	1,5	0,7	0,5
Частка населення, яке має неповну вищу освіту	24,8	24,7	14,2	14,7
Частка населення у віці 6 років і більше, яке не має початкової загальної освіти та неписьменні	4,2	4,5	7,0	7,0

ними) професіями. Серед них:

— електрогазозварник, електрозварник на автоматах та напіваавтоматах, контролер зварювальних робіт;

— електрозварник ручного зварювання, бетонояр, муляр;

— монтажник з монтажу сталевих і залізобетонних конструкцій, муляр;

— верстатник широкого профілю, токарь, оператор верстатів з програмним керуванням;

— токарь, слюсар з ремонту автомобілів;

— фрезерувальник, токарь;

— маляр, облицювальник-плиточник;

— слюсар з ремонту сільськогосподарської техніки, тракторист-машиніст автомобільного крана, водій автотранспортних засобів категорії "С";

— робітник фермерського господарства;

— робітник з комплексного обслуговування й ремонту будинку.

Такий комплексний підхід до підготовки робітничих кадрів сприяє покращенню працевлаштування випускників. Підтвердженням цього може слугувати 2009 р., коли було працевлаштовано 92% випускників ПТНЗ. Цьому певною мірою сприяла й профорієнтація молоді, спрямована на забезпечення превентивних заходів, потреб ринку праці, формування усвідомлених підходів до вибору професії. Проте в цій системі залишається багато не розв'язаних проблем, найгострішими серед яких, на наш погляд, є наступні:

— система професійно-технічної освіти перестала бути цікавою для більшості молоді, зокрема випускників загальноосвітніх навчальних закладів;

— останнім часом практично не відбувається модернізації матеріально-технічної бази професійно-технічних навчальних закладів;

— приватизація, що відбулася у системі національної економіки*, негативно позначилась на ресурсному забезпеченні ПТНЗ, зникли так звані базові підприємства, які сприяли технічному оснащенню професійно-технічних навчальних закладів.

Освіта ж в сільській місцевості продовжує залишатись стратегічним ресурсом, ефективне використання якого має сприяти подоланню депресивності. І тут головну роль має відігравати, як зазначає Л. Толстой, не кількість знань, а їх якість. Сьогодні якість освіти є важливим предметом політики ООН, зокрема ЮНЕСКО. Нині знання оновлюються швидше, ніж закінчується повний цикл підготовки спеціаліста. В результаті нинішній стан освіти не здатний відповідати на виклики часу. Якість осві-

ти, на жаль, не стала особистісною цінністю кожного учня, студента, кожної молододі людини. Останнє зумовлено тим, що у навчальних закладах орієнтація здійснюється на "середнього" учня; недостатньо застосовується контроль особистих досягнень студентів, їх

динаміки; існує велика кількість філій освітніх закладів, де прийом здійснюється не на конкурентній основі, де відсутня конкуренція, власне, потреби у високому рівні освітньої підготовки; панівною стала установка більшості студентів на здобуття диплома, які навчання у закладах професійної освіти розглядають як етап соціалізації, а не отримання глибоких знань і навіть кваліфікації.

Тому вкрай необхідною є модернізація освіти, що передбачає забезпечення структурних змін системи освіти; підвищення її якості та доступності; розширення участі роботодавців у розвитку професійної освіти. Все це, безперечно, вимагає збільшення ресурсів на ці цілі. Комісія з питань економіки ЄС вважає, що стійкий розвиток економіки будь-якої країни, що базується на знаннях, вимагає суттєвих інвестицій у модернізацію області в обсязі не менше 2% від ВВП.

Подолання ж депресивності сільських територій має сприяти підвищенню інвестиційної привабливості територій, переходу на інноваційноорієнтовану економіку. І тут без державної підтримки і фінансування соціального розвитку за багатоканальним принципом на основі участі територіального і місцевого бюджетів, позабюджетних фондів, юридичних і фізичних осіб не обійтись. З цією метою варто використовувати і частину ренти від природних ресурсів, розміщених на сільській території (лісових, мінерально-сировинних ресурсів тощо), шляхом міжгалузевого перерозподілу при оподаткуванні.

Як свідчить світовий досвід, найбільш ефективним шляхом виходу з депресивного стану є диверсифікація видів економічної діяльності на селі, забезпечення реалізації механізму управління, що базується по принципі соціальної справедливості та націлений на створення рівних умов для стійкого розвитку людини, її інтелектуальних і фізичних здібностей, на підвищення стійкості та якості життя в цілому, підвищення ефективності соціального розвитку.

Диверсифікації видів економічної діяльності на селі сприяє розвиток сільського туризму. Практично у всіх регіонах України пріоритетними напрямками сільського туризму можуть бути: агротуризм, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, відпочинок у селі з використанням природних ресурсів тощо. Особливий інтерес викликає агротуризм на базі фермерського чи присадибного господарства. Українське село багате на матеріальну та духовну культуру, що служить важливою умовою культурно-пізнаваль-

* Нині більше 70% промислових підприємств представляють недержавну форму власності; у сільському господарстві таких підприємств 96%, а в готельному бізнесі — 100%

Таблиця 2. Динаміка поповнення штатів лікарями загальної практики

Спеціальність	2006			2007			2008			2009 (I півріччя)		
	усього	село	місто	усього	село	місто	усього	село	місто	усього	село	місто
Терапія	854	570	284	749	482	267	690	466	224	371	252	119
Педіатрія	310	255	55	297	234	63	234	193	41	131	104	27
Підліткова терапія	4	1	3	6	1	3	2	1	3	3	3	0
Медицина невідкладних станів	3	3	0	4	4	0	4	4	0	2	1	1

Джерело: Крузіна Н.П., Кондратюк Н.Ю., Слабина В.Г. Розвиток сімейної медицини в Україні//Україна. Здоров'я нації. — 2009 — №4 (12). — С. 40.

ного напрямку сільського туризму.

Окремими напрямками сільського туризму є й такі, що сприяють єдності відпочивальників з природою. Це відбувається при збиранні ягід, грибів, лікувальних трав, занятті мисливством чи рибальством. У селах Карпатського регіону досить поширений екстремальний туризм (пригодницький), який об'єднує шанувальників водного, гірського, лижного, велосипедного та інших видів нетрадиційного туризму. Щоправда, всі вони потребують особливої підготовки не лише з точки зору матеріально-технічної (спеціальні траси, підйомники, спортивні споруди, спеціальний інвентар), а і з точки зору безпекової. Зрозуміло, що відпочинок має бути перш за все безпечним.

ВИСНОВОК

Таким чином, подолання депресивності сільських територій пов'язано із: формуванням якісно нової парадигми соціального розвитку села, переходом на інтенсивний шлях розвитку; технічною та технологічною модернізацією соціальної інфраструктури; забезпеченням пріоритетного субсидування з боку держави розвитку соціальної інфраструктури; впровадженням сучасної системи управління ресурсами соціального розвитку на селі, забезпеченням реального доступу до відповідних послуг, моніторингу та маркетингу соціального розвитку державних територій тощо. При цьому слід мати на увазі, що соціальний розвиток на селі — це динамічний, стрімкий процес переходу даної системи на новий якісний рівень, направлений на забезпечення безпечного соціально орієнтованого розширеного відтворення, на підвищення рівня та поліпшення якості життя сільського населення в умовах певного впливу факторів внутрішнього і зовнішнього середовища. Соціальний розвиток вважається стійким, якщо при цьому скорочується співвідношення доходів між найбіднішими та найбагатшими*; знижується природне скорочення населен-

* За даними ООН, 20% найбагатших людей нашої планети споживає 86% світового експорту. На частку найбідніших земель припадає менше чотирьох відсотків зазначених ресурсів. Полярність між 20% найбагатших і 20% найбідніших зростає. Якщо це співвідношення у 60-х роках минулого століття складало 1:30, в 90-х роках — 1:86, нині — 1:86.

* Девіація — термін для позначення неodobrenих суспільством соціальних явищ, він запозичено і традиційно несе негативно "смилову" складову.

ня і чисельності безробітних; створюються більш комфортні умови проживання та праці, а також відбувається безпосередня участь населення у розв'язанні найважливіших завдань і проблем території. В сільській місцевості, враховуючи, з одного боку, низьку концентрацію мережі, об'єктів соціальної сфери, а з іншого, — нерозвиненість державної мережі, доцільно відродити мобільні та розвивати дистанційні

форми обслуговування. Це дозволить подолати таке негативне явище, як постійне зниження територіальної доступності для сільських жителів освітніх, медичних, культурних, торгових, побутових та інших послуг. Це має сприяти й подоланню девіантної* поведінки частини сільської молоді (злочинність, алкоголізм, наркоманія, суїцид, проституція). Іншими словами, розвиток соціальної сфери, зміцнення соціальної інфраструктури на селі є передумовою забезпечення стійкого розвитку територій, що дозволить стабілізувати ситуацію на сільському ринку праці, підвищити добробут сільських жителів.

Література:

1. Барановський М.О. Наукові засади суспільно-географічного вивченні сільських депресивних територій України. — Ніжин, 2009. — 396 с.
2. Ванда І. До визначення поняття "депресивний регіон" / І. Ванда // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. — 2000. — № 2(7). — С. 53—57. Серія "Географія".
3. Васківська К., Сембай І. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій: наукові основи, стан і перспективи. — Львів: ПАІС, 2009. — 196 с.
4. Лісовий А. Визначення державних сільських територій на рівні адміністративних районів України / А.Лісовий // Економіка України. — №9. — С. 38—45.
5. Новикова А.М. Державні тенденції: Європейський досвід та проблеми України // Стратегічна панорама. — 2000. — № 3—4. — С. 101—108.
6. Проблеми і шляхи розвитку державного регіону (на прикладі областей Поліського економічного регіону): моногр. / [за ред. М.І. Корліна]. — Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки, 2006. — 332 с.
7. Прокопа І. Депресивність аграрних тенденцій: український вимір / І. Прокопа, А. Шепотько // Економіка України. — 2003. — № 7. — С. 59—66.
8. Русинська І. Гром'як Т. Агротуризм, як основний фактор розвитку сільських поселень / І. Русинська, Т. Гром'як // Вісник Львівського державного університету: економіка АПК — 2006. — № 13. — С. 586—590.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2010 р.